

JUSTINA C. METZDORF

Mana. »Kaj je to?«

Svetopisemska mana v duhovni eksegezi cerkvenih očetov

K bistvenim značilnostim patristične razlage Svetega pisma spada odkrivanje tistih skupnih točk, ki povezujejo Staro in Novo zavezo in so teološko pomembne za življenje kristjanov. V primeru starozaveznega motiva »mane« teh povezovalnih točk ni treba iskati, saj so že čisto jasno navedene, ko se Jezus sam v govoru o kruhu v Janezovem evangeliju sklicuje na dogajanje, o katerem govori Druga Mojzesova knjiga v 16. poglavju: »Jaz sem kruh življenja. Vaši očetje so jedli v puščavi mano in so pomrli. To je kruh, ki prihaja iz nebes, da tisti, ki od njega jé, ne umre« (Jn 6,48-50). In še drug starozavezni navedek, ki ima v svojem prvotnem sobesedilu zvezo z »mano«, zazveni iz Jezusovih ust na znamenitem mestu v Novi zavezi: »Človek naj ne živi samo od kruha, ampak od vsake besede, ki prihaja iz Božjih ust« (Mt 4,4; prim. 5 Mz 8,3). Tu imamo dva novozavezna namiga na »mano«: eden je Jezusova beseda »Jaz sem kruh«, drugi je njegovo dokazovanje iz Svetega pisma v zgodbi o skušnjavah. Oba postavljata kruh in Božjo besedo v posebno zvezo in sta središčna točka in vogelni kamen, ko cerkveni očetje razlagajo motiv »mane«: Mana je podoba za Kristusa, Božjo besedo. Iz te zasnove tolmačijo svetopisemske izjave o mani teološko, kristološko, antropološko in etično.

Justina C. Metzdorf OSB, roj. 1973, je benediktinska redovnica iz opatije Mariendonk /Grefrath in docentka za Novo zavezo na Filozofsko-teološki visoki šoli St. Augustin. Njen članek, Das biblische Manna – "Was ist das?", v: Internationale katholische Zeitschrift Communio 47 (2018) 333–342 je prevedel Marijan Peklaj.

*Mana in kruh življenja – opomba k patrističnemu razumevanju
Svetega pisma*

Besedilo Jn 6,48-51 na prvi pogled gradi na nasprotju med »mano v puščavi« in »kruhom življenja«, ki se razpenja med poloma »smrt in življenje« ter »vaši očetje in vi«, torej »nekoč in danes«. O tem razmerju v napetosti najdemo v patrističnih virih številne misli, v katerih gre za to, kar je pri starozavezni mani začasnega, v obliki sen-ce, celo nezadostnega v primerjavi s »kruhom življenja«. Te razlage, ki so navzoče predvsem v katehetskih besedilih cerkvenih očetov, predstavljajo »klasičen« vzorec razlage, ki na odnos med mano in evharistijo gleda znotraj obrazca »obljuba in izpolnitev«. Z navezavo na evharistijo – razumljivo za Jn 6 – se dotikamo samo manjšega odseka veliko večjega spektra in mnogovrstne simbolike, ki jih za motiv »mane« nudi patristična eksegeza. Zato želim v tem prispevku predstaviti predvsem tiste razlage motiva mane, v katerih si cerkveni očetje prizadevajo prikazati pomen in aktualnost starozaveznih pripovedi o mani, kakšna je njihova vrednost za krščansko življenje in krščansko verovanje. Ta cilj očetje dosegajo s posebno razlagalno metodo, alegorijo. Alegorično razumevanje besedil predpostavlja, da se pomenska vsebina besedil Stara zaveze ne izčrpa v tem, kar moremo ugotoviti in povedati iz zgodovinskega pomena sobesedila. Za alegorično razlago svetopisemsko besedilo ni zgolj zgodovinski dokument, temveč ga hkrati razume kot metaforično besedilo, kot podobo, ki pove več in govori še o drugi resničnosti, kot pa se kaže površinsko po črkah. Alegorična metoda, ki so jo cerkveni očetje v osnovni zgradbi sprejeli od antične filologije, pridobi svojo specifično krščansko značilnost med drugim s tem, da očetje tako razlagajo svetopisemska besedila, da metaforični, preneseni pomen kakega mesta v Pismu ne nadomesti in ne izrine prvotnega namena pisca, temveč ga dopolni in poglobi. Tako sta razločno osvetljena kontinuiteta odrešenjske zgodovine in bistvena ter neločljiva povezanost Stare in Nove zaveze. Metaforični značaj starozaveznega besedila, ki spominja na prilike, se razodeva v posebni perspektivi, namreč ko gledamo na zgodovino in zgodbe Stare zaveze s Kristusove strani.

Origen (180-254) ubesedi misel, za katero gre, takole: »Celotno Sveto pismo je evangelij, pri čemer je treba na poseben način imenovati evangelij kot tisto besedilo (= novozavezni spisi), ki vsa druga naredi za evangelij.«¹ Torej je treba tudi Drugo Mojzesovo knjigo in dogodke, ki jih sporoča, gledati s Kristusove strani in jih brati kot »evangelij«. Pod tem vidikom ne gre pri tem, kako očetje razlagajo »mano«, kar bom predstavila v okviru tega prispevka, toliko za začasno in ne-popolno puščajsko hrano, ampak za tisto, ki ostane in je aktualna.

*Druga Mojzesova knjiga 16,5: nabiranje mane za soboto kot
metafora za krščansko bivanje*

V 2 Mz 16,5 beremo navodilo, da je treba šesti dan nabrati dvojno mero mane zato, da bo dovolj kruha tudi v soboto. Origen tolmači »šesti dan« in soboto kot dan, ki sledi, s pomočjo pri očetih tudi pozneje zelo razširjenega teološkega nastavka o stvarjenju, kot obrazcu za sedanje in večno življenje. Šesti dan stvarjenja je bil v bivanje poklican človek (prim. 1 Mz 1,27-31), zato ta dan stvarjenja simbolizira čas, ki je dan vsakemu človeku na tem svetu. Sedmi dan, dan, ko Bog počiva, v tej alegorični razlagi velja kot podoba eshatološke dopolnitve. Origen povezuje besedo »nabirati« z drugim vidnim svetopisemskim mestom, kjer je beseda o zbiranju reči, ki so koristne za ohranjanje človekovega življenja, namreč zbiranje zakladov, o čemer Jezus govori v govoru na gori (prim. Mt 6,19-21). Tam gre za zaklade, ki imajo svojo vrednost za nebesa ali pa je ravno nimajo. Ker Origen povezuje te vrstice iz Matejevega evangelija z 2 Mz 16,5, more tolmačiti navodila o mani v smislu govora na gori; mana postane šifra za »pravičnost, usmiljenje, pobožnost in to bo v prihodnjem svetu postala tvoja jed«². S tem da Origen povezuje iztočnice iz obeh odlomkov, dobi v Božjem naročilu, naj na *določen* dan naberejo zalogo za naslednji dan, značilno podobo za krščansko naravnost življenja in to, kar je za kristjanovo življenje bistveno. Mana, ki je nabrana šesti dan, torej v tem življenju, je »jed, ki ostane za večno življenje« (Jn 6,27), in seveda že tudi danes živimo od nje. Na

to misel se naveže Avguštin. Iz sobesedila govora o kruhu v Janezovem evangeliju vzame, da je ta jed »Božje delo«, ki spet po izjavi iz Jn 6,29 ni nič drugega kot vera v Kristusa kot od Boga poslanega: »Ker on (Kristus) ni hotel ločiti vere od dela, je sólo vero imenoval delo. Vera namreč deluje po ljubezni.«³ S to mislijo Avguštin dopolnjuje Origenova razmišljanja v tem smislu, da interpretira nebeški kruh kot simbol za vero; na njemu lasten priostren način piše: »Kaj držiš zobe in želodec v pripravljenosti? Veruj in si že jedel!«⁴

Druga Mojzesova knjiga 16,20: Pa je postalo črvido ...

Ko Origen in Avguštin mano razlagata kot podobo za vero, ima ta misel še eno oporno točko v prvotni uglašeni pomenov starozaveznih besedil, ki se dotikajo mane. V Peti Mojzesovi knjigi najdemo teološki razmislek o mani: Bog je vodil svoje ljudstvo skozi puščavo, »da bi te ponižal in preizkusil« (5 Mz 8,2). Dar mane je pomenil več kot zgolj površinsko nasičevanje lačnih ljudi; v resnici je imel pedagoški cilj: »... pokazati ti je hotel (Bog Izraelu), da človek ne živi samo od kruha, kajti človek živi od vsega, kar prihaja iz Gospodovih ust« (5 Mz 8,3). Gre torej za spoznanje in pred vsem za to, kaj bi moral Izrael potegniti iz tega spoznanja, namreč, naj bi se z vsem zaupanjem prepustil Božjemu vodstvu. Irenej Lyonski piše, da Bog namenoma vodi skozi puščavo, »da bi pri tem človek spet postal Božji učenec in sledilec«⁵. S tem je mana prikazana kot del Božje pobude, pri kateri gre za to, da se znova vzpostavi prvotno razmerje med Bogom in človekom, ki je bilo utemeljeno s stvarjenjem in spodkopano z Adamovim prestopkom v raj. Nepokorščina, pohlep in ošabnost, pravijo cerkveni očetje, naj bi bili Adamovi motivi, ko je iz nezaupanja do Boga segel po prepovedanem sadu.⁶ Vodstvo skozi puščavo se torej kaže kot nova priložnost za človeka, do kraja zaupati Bogu in priznati lastno odvisnost ustvarjenega bitja od Stvarnika. Vendar, kot pokažejo cerkveni očetje v svojih razlagah, se Božji namen znova ponesreči, in sicer zaradi pohlepa, napuha in neposlušnosti Izraelcev.

Druga Mojzesova knjiga poroča, da Izraelci niso zaupali Mojzesovi besedi, da bo Bog vsak dan znova podaril toliko mane, kot jo vsak potrebuje. Kruh, ki so ga zaradi tega nezaupanja nabrali več, kot so potrebovali, se je pokvaril; požrli so ga črvi in zgnil je (prim. 2 Mz 16,16-20). »Črv« je v tem odlomku iztočnica, pod katero cerkveni očetje iščejo pomene za aktualizacijo, zato povezujejo različna svetopisemska mesta, ki imajo v sebi to iztočnico. Po Iz 66,24 tiči črv v tistih ljudeh, ki se obračajo zoper Boga. Črvi bodo po Jezusovi besedi v Mt 6,19-20 požrli vse reči, ki so le navidezno zaklad za ljudi. V tem vidi Origen take domnevne zaklade, ki jih kdo »zbira le iz ljubezni do sveta« in zato naj bi bili črvi ravno tisti, ki jih poraja pohlep⁷. Ti črvi uničujejo Božji dar, kadar ga človek, namesto da bi ga s hvaležnostjo sprejel, iz pohlepa potegne nase in zraven poskuša opehariti bližnjega, ko »srce zapre pred brati v stiski«.⁸ Irenej Lyonski dobro mane razume kot vzgojno sredstvo, po katerem naj se človek uči »ljubezni do Boga in pravičnosti do bližnjega«.⁹ Po eni strani je jed tako zlahka pokvarljiva, da človekov pohlep v tem naleti na zaporo, po drugi strani je to zato, da bi vodilo človeka k zaupanju v stalno, stanovitno, vsakdanjo Božjo skrb.¹⁰ V tem smislu razlaga Janez Krizostom tudi prošnjo za vsakdanji kruh iz očenaša: »To je kruh, ki ga je dovolj za vsak dan posebej.«¹¹ Toda Izraelci s svojim obnašanjem kažejo, da nimajo potrebnega zaupanja v Boga. Zato zgodba v 2 Mz 16-20 prikazuje, kako žalostno propadeta človeška grabežljivost in za njo skriti motiv, namreč da bi se rešili odvisnosti od Boga. Človek si tega, kar potrebuje za življenje, ne more dati iz lastne moči. Pri tem ne gre površinsko za pridobivanje hrane, temveč končno za vprašanje o smislu v življenju. »Na poti skozi svet bi poginili,« piše Beda, ko nas ne bi krepila Božja mana, njegova Beseda.¹²

V svojih razlagah Origen razume mano dosledno kot podobo za Božjo besedo. Zaradi tega postavlja vprašanje, kako je vendar mogoče, da bi Božja beseda povzročala črve in gnilobo. Odgovor najde spet s pomočjo asociacij ob geslu črv. V Psalmu 22, ki ga cerkveni očetje v celoti povezujejo s Kristusom in njegovim pasijonom, molivec pravi: »Jaz pa sem črv, ne človek« (Ps 22,7). To

izjavo Origen poveže z novozaveznimi mesti, ki izražajo misel, da se tistemu, ki Kristusa odklanja in zavrača, soočenje s Kristusom spremeni v pogubo. Ko Simeon v Lk 2,34 prerokuje, da bo Kristus »v padec ... mnogih v Izraelu« in Jezus sam pravi v Jn 15,22: »Ko bi ne prišel in jim ne govoril, bi ne imeli greha«, potem ta mesta Origen povezuje s črvido mano iz 2 Mz 16,20: »Božja beseda postane črv, ki se pregrize skozi vest in od znotraj gloda srce«. ¹³ Tako kot pravzaprav žlahtna mana zgornje, če jo nabirajo s slabim namenom, tako Božja beseda razkrije, kar je v človeku grdega, pokvarjenega in grešnega, kadar stopi Kristusu naproti z napačno držo – po Origenu je to nevera. ¹⁴

*5 Mz 8,3: »ne ... samo od kruha« - mana kot znamenje,
ki kaže smer*

Peta Mojzesova knjiga prinaša teološki premislek o mani (prim. 5 Mz 8,3): Mana naj telesno nasiti in hkrati posreduje duhovni uvid, da more samo Bog potešiti vse oblike lakote, lakote po življenju, lakote po smislu. To razsežnost jedi tematizirajo tudi veliki zgodovinski psalmi, Psalm 78,24-32, Ps 105,40 in Psalm 106,15, vendar pa s sporočilom, ki razočara, da ljudstvo ni spoznalo, kaj ima, ko ima mano, in da pravega pomena daru, ki sega onkraj telesne potešitve, ni razumelo. Avguštín odkrije zelo podoben položaj pri čudežu pomnožitve kruha in govoru o kruhu v Janezovem evangeliju. Ko ljudje prosijo Jezusa: »Gospod, vselej nam daj tega kruha!« (Jn 6,34), mislijo povsem površinsko na fizično nasičenje, »hkrati pa nočejo imeti nobene potrebe več«. ¹⁵ V Avguštínovih očeh se v tem kaže paradoks, kajti k neizpodbitnim danostim človekovega bivanja na tem svetu spada dejstvo, da telesa ni nikoli mogoče postaviti v stanje trajne zadoščenosti. Kruha, po katerem človek ne bo nikoli več lačen (Jn 6,35), po pameti ni mogoče razumeti v fizičnem pomenu. Vendar človeku manjka ravno potrebni prestop v duhovno razumevanje. Po Avguštínu ljudje, navzoči v Kafarnaumu, niso narobe razumeli samo Jezusove besede o »kruhu življenja«, ampak so temeljito zgrešili že

smisel čudeža pomnožitve pred tem. Jezusu govorijo o domnevno večjem čudežu v puščavi; tam je Mojzes ljudstvu dal »kruh z neba«, medtem ko Jezus deli le ječmenove hlebe, kar v kulinarinem pogledu ne naredi posebno velikega vtisa.¹⁶ Ljudem je ostala simbolika Jezusovega čudeža prikrita in tako imajo nekaj skupnega z Izraelci, ki so čudež s kruhom doživeli v puščavi. Tudi njim je manjkal pristop do simbolične razsežnosti mane. Zato, piše Hieronim, »so zaničevali angelsko jed in vzdihovali po mesu v Egiptu«.¹⁷ V hrepenenju po egiptovskih loncih mesa vidi Hieronim podobo za teološki problem, da ljudje stežka sprejemajo Božjo presežnost, njegovo nedoumljivost in popolno oblast. Reči tega sveta, kar je oprijemljivo in vidno, je lahko po svetopisemskem dojemanju zgolj napotek in znamenje za Boga, ni pa sólo božansko. Mana ima v sebi ta značaj znamenja zaradi svoje kakovosti; »nekaj drobnega in nežnega«, zato ima v sebi nekaj »duhovnega«, kar proseva Boga.¹⁸ V snovnem pogledu torej mana ne more tekmovali z egiptovskimi lonci mesa, ki so krepka hrana, so, kar so: nekaj čisto površinskega, brez globljega pomena. »Mesni lonec« človeka ne vodi k Bogu. Zato Hieronim postavlja Izraelovo nezadovoljstvo z mano in hrepenenje po »egiptovskem življenjskem slogu« v neposredno zvezo z odpadom od vere, ki pride do izraza v tem, da si naredijo zlato tele in ga častijo (prim. 2 Mz 32): »Sito ljudstvo si naredi podobo malika in dá egiptovskemu biku prednost pred Božjim veličanstvom«.¹⁹ Prenasičenost z materialnimi rečmi torej okrepi v človeku že sicer navzoče nagnjenje, da bi se zaprl za zaznavanje duhovne resničnosti. Očetje vidijo v »egiptovskem mesu« podobo za popolnoma materialističen in ateističen svetovni nazor. Pri Origenu je v tem kontekstu že mogoče najti misel, ki jo je v svojem času Ludwig Feuerbach oblekel v aforizem: »Človek je, kar jé.« Origen označuje Božjo besedo kot kruh, ki »hrani človeka, ustvarjenega po Božji podobi«, in mu tako omogoča, da »postaja podoben Stvarniku.«²⁰ Nasprotno pa ljudje, tako Origen, ki se v prenesenem smislu hranijo samo »z mastno jedjo«, s časom izgubljajo smisel za duhovno razsežnost resničnosti, »v Božji besedi ne občutijo finega in nežnega, ne razumejo, kar je duhovnega, vse je mastno in tolsto. ,Naredi srce tega ljudstva tolsto‘ (prim. Iz 6,10).«²¹

V svetopisemskem izražanju je srce organ, s katerim prihaja človek v zvezo z Bogom. Z napačno prehrano izgublja sposobnost za opravljanje svoje funkcije.

*2 Mz 16,14: nekaj drobnega, zrnatega, drobno kakor slana –
mana kot zdrava hrana*

Mano kot simbol za Božjo besedo zato očetje razlagajo kot zdravo hrano, ki človeku daje moči pri njegovi duhovni rasti. Origen iz opisa mane v 2 Mz 16,14 sklepa, da ima »hranljivo moč zelenjave« in rastlinska hrana naj bi bila idealna »za poživitev slabotnih in bolnih«. ²² Mana ima v sebi blagodejen hlad in osveži v hudi puščavski pripeki, ima pa tudi čudovit okus, ker je »bolj kakor med sladka« (Psalm 19,11). Tako delovanje kot tudi okusnost mane se po Origenu prilagajata potrebam posameznika: tolaži tega, ki je v stiski; temu, ki živi iz veselja nad Bogom, podarja še več veselja; kdor se jezi, bo ob uživanju mane postal blag in miren; kdor trpi bolečine, bo v tej jedi deležen ublažitve in ozdravljenja; kdor trpi zaradi revščine, bo v mani našel bogastvo: »Tako mana Božje besede zapusti v tvojih ustih prav tisti okus, ki ga moraš imeti.« ²³ Tu gre tudi za čisto osebni odnos posameznika s Kristusom. Kakšna bo v posameznem primeru vrsta okusa in kako ga bo kdo doživel, je po Origenu odvisno od »mere in zmožnosti umevanja verujočega«. ²⁴ V ta kontekst prihaja še druga misel cerkvenih očetov, ki se ukvarja z vprašanjem, kakšne predpogoje bi moral človek imeti za to, da bi mogel jesti in prebaviti mano, torej Božjo besedo.

*2 Mz 16,12: »Proti večeru boste jedli meso in zjutraj se boste
najedli kruha«*

Origen razume navajanje v 2 Mz 16,12 – meso zvečer, kruh zjutraj – kot precej nenavaden jedilnik. Po njegovem mnenju spadata kruh in meso kot obed skupaj, ena sama sestavina ne daje

pravega obroka. Če gledamo zgolj površinsko, po Origenovem mnenju ni nujno, da bi v tem jedilniku mogli prepoznati »nebeško milost«, odčitati »Božje delovanje« ali zaznati »Božjo slavo«. ²⁵ Ta razmislek mu daje priložnost, da se vpraša o globljem pomenu te obljube in najde rešitev z odrešenjsko zgodovinsko razlago besedila. Cerkveni očetje razlagajo dele dneva kot »večer« in »jutro« v najrazličnejših kontekstih vedno znova kot eshatološke podobe: večer meri na konec časov, na »zadnjo uro« (1 Jn 2,18) in s tem na trenutek Božjega učlovečenja: »In Beseda je postala meso« (Jn 1,14) na večer sveta. Po inkarnaciji se Kristus dá svetu v jed in potem se začenja zadnje poglavje zgodovine sveta. Istočasno je kot »sonce pravičnosti« za verujoče vzpostavil nov dan; ker je za svet prižgal novo luč spoznanja, je svoj dan naredil za jutro. ²⁶ On je »kruh«, ki »daje svetu življenje« (Jn 6,33), saj na večer sveta vpeljuje novo jutro. V tej odrešenjsko zgodovinski perspektivi se v 2 Mz 16,4 napovedana jed kaže kot opozorilo na Božje delovanje in na njegovo slavo.

Poleg tega daje Origen še drugo razlago, v kateri vztraja pri razlikovanju večera in jutra in pri jedeh, določenih za ta dva časa. Jutro je tu podoba za človeka, ki je ravno začel verovati v Boga. Ni še dobro seznanjen s Svetim pismom, predvsem ne more doseči njegove duhovne razsežnosti in manjka mu praktično krščansko življenje. Novinec v veri še nima zob, da bi mogel »gristi meso besede«, in kar bere, tudi še ne more prebaviti. V svoji razlagi se Origen posluži tiste novozavezne metaforike jedi, s katero Pavel in pisec Pisma Hebrejcem opisujeta različne stopnje njunega katetskega dela (prim. 1 Kor 3,2; Heb 5,12-14). Potek dneva od jutra do večera, kot podoba za življenje posameznega kristjana, odslikava proces duhovnega zorenja: »Po dolgotrajnih vajah, po velikih korakih naprej, ko smo že blizu večera in smo se že čisto približali cilju popolnosti, takrat postanemo končno sposobni za sprejemanje čvrstejše jedi in popolne Besede.« ²⁷ Da pridemo do resničnega razumevanja Svetega pisma, je potreben proces, ki traja vse življenje, človek v tem procesu napreduje od vedenja do dojetanja.

Mana – »kaj je to?«

Pripovedi Druge Mojzesove knjige o mani v več pogledih izražajo to, da prejemniki tega kruha v resnici niso razumeli, kaj jim je Bog pravzaprav s tem hotel podariti. Niso je nabirali na pravi način, zato je gnila. Niso zaznavali pravega okusa, ker se je bil njihov čut za okus pokvaril od vsega, kar so imeli v Egiptu. Skratka: Mana se izkaže kot jed, ki je za ljudi prezahtevna. Cerkevni očetje vidijo to veliko zahtevnost nakazano tudi v označevanju mane »angelska hrana« oziroma »kruh iz nebes« (Mdr 16,20). Avguštin piše, da mora kruh, ki je namenjen angelom, sestopiti iz nebeške sfere, da ga človek more uživati.²⁸ To se je zgodilo v učlovečenju Besede. To misel Avguštin nadaljuje v komentarju Janezovega besedila o čudežu pomnožitve kruha: Pet hlebov kruha, s katerimi je Jezus nasitil številne ljudi, simbolizira pet Mojzesovih knjig. Ko Kristus razdeljuje te hlebe, iz njih dela kruh življenja, se pravi, da morejo po njem ljudje razumeti Sveto pismo in tako na pravi način sprejemati Božjo besedo.²⁹ Cerkevni očetje vidijo Sveto pismo kot duhovno jed popolnoma v analogiji z evharistijo in postavljajo poslušanje oz. branje Biblije v notranjo zvezo s prejetjem evharistije. Cezarij iz Arlesa povzema to patristično izročilo takole: »Sprašujem vas, moji bratje, katera od teh dveh stvari se vam zdi, da ima večje dostojanstvo, Božja beseda ali telo Jezusa Kristusa? Če hočete izreči resnico, boste brez dvoma odgovorili, da se vam beseda Jezusa Kristusa ne zdi nič manj vredna pozornosti kot njegovo telo.«³⁰

Da more človek v resnici živeti od Božje besede, se mora na to jed navaditi. Po Tertulijanu je treba Sveto pismo »požirati z ušesom, žvečiti z razumom in prebavljati z vero«.³¹ Etimološki pomen hebrejske besede »mana« po Origenu točno kaže, na kakšen način je treba uživati to duhovno hrano: »Mana namreč pomeni: ‚Kaj je to?‘ Glej, ali te moč tega imena ne spodbuja k učenju. Potem boš, če boš prisluhnil branju postave, vedno iskal in spraševal ter govoril učiteljem: ‚Kaj je to?‘ Natanko to pomeni beseda ‚mana‘.«³²

Opombe

- ¹ Origen, Jo. 1,6 (SC 157).
- ² Origen, Exod. hom. 7,5 (SC 321).
- ³ Avguštin, Jo. tract. 25,12 (CCL 36); prim. Origenes, or. 27,2 (GCS 3).
- ⁴ Avguštin, Jo. tract. 25,12 (CCL 36).
- ⁵ Irenej Lyonski, haer. 4,16,3 (FC8).
- ⁶ Prim. Bazilij, auct. 7 (PG 31, 344); Pavlin iz Nole, epist. 38,3 (FC 25); Janez Krizostom, serm 7 in Gen. (PG 54, 610).
- ⁷ Origen, exod. hom. 7,6 (SC 321).
- ⁸ Origen, exod. hom. 7,6 (SC 321).
- ⁹ Irenej Lyonski, haer. 4,16,3 (FC 8).
- ¹⁰ Prim. Teodoret iz Cyra, in Exod. quaest. 31 (Library of Early Christianity, Vol. 1, 267).
- ¹¹ Janez Zlatousti, Mt hom. 19,5 (PG 57, 280).
- ¹² Beda, evang. 1,12 (CCL 122).
- ¹³ Origen, Exod hom. 7,6 (SC 321).
- ¹⁴ Prim. Origen, Exod. hom. 7,6.8 (SC 321).
- ¹⁵ Avguštin, Jo. tract. 25,13 (CCL 36).
- ¹⁶ Prim. Avguštin, Jo. tract. 25,12 (CCL 36).
- ¹⁷ Hieronim, ad. Iovin. 2,15 (PL 23, 306).
- ¹⁸ Prim. Origen, Exod. hom. 7,5 (SC 321).
- ¹⁹ Hieronim, ad. Iovin. 2,15 (PL 23, 306).
- ²⁰ Origen, or. 27,2 (GCS 3).
- ²¹ Origen, Exod, hom. 7,5 (SC 321).
- ²² Origen, Exod. hom. 7,5 (SC 321).
- ²³ Origen, Exod. hom. 7,8 (321).
- ²⁴ Origen, Exod. hom. 7,8 (321).
- ²⁵ Prim. Origen, Exod. hom. 7,8 (SC 321).
- ²⁶ Origen, Exod. hom. 7,8 (SC 321).
- ²⁷ Origen, Exod. hom. 7,8 (SC 321).
- ²⁸ Prim. Avguštin, in psalm. 130,9 (CCL 40).
- ²⁹ Prim. Avguštin, Jo. tract. 24,5; 25,13 (CCL 36); prim. tudi Origen, Exod. hom. 7,8 (SC 321).
- ³⁰ Cezarij iz Arlesa, serm. 300,2 (PL 38, 2324).
- ³¹ Tertulijan, resurr. Carn. 37 (CCL 2).
- ³² Origen, Exod. hom. 7,5 (SC 321).